Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Patmowt'iwn horomosin ew teġagrowt'iwn marmašên ews ayloc'omanc' vanôrêic'n i širak

Mxit□arean, Abēl

i Vaġaršapat, 1870

urn:nbn:de:hbz:5:1-12275

Visual Library

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐՄԱՇԻՆՈՅ

ՎԱՃԱՌՔ

ԻՇԻՐԱԿ

արարեալ

ՅԱՖԷԼ ԷՊԻՍԿՈՊՈՍԷ ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ՌՃԺԹ — 1870

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԵԱՅ Գ.

Վ. Ե Հ Ա Փ Ա Ռ Ե Ի Ս Ր Բ Ա Զ Ն Ա Գ Ո Յ Ն

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՄԱՇԻՆՈՑ (1)
ՎԱՆԱՅՆ

Ի ՇԻՐԱԿ։

Մարմաշէն անուանեալ Հոյակապ Եկեղեցին շինեալ յաւին Ախուրեան գետոյ 'ի Շիրակ՝ 'ի Վահրամայ Պալհաւունւոյ, յընդարձակ ձորամիջին 'ի տափարակ վայրի, 'ի Հիւսիսոյ արևմտից մերձ 'ի շրջապատ լերինն Տայոց գաւառի յայժմեան տիրապետութեան Ռուսաց յարևելեայ մասին Իրակայ։

Երեք Հոյակապ եկեղեցիք են կոփածոյ կարմիր քարամիք, գմբեթաւորք և կամարազարդք արտաքուստ։

Միջին մեծն, որ և Մարմաշէն՝ է անսիւն. երկայնութիւն նորա յառաջոյ բեմին ցդուռն (արևմտեան՝ է տասնևինն քայլ, և տասնևվեց 'ի լայնութիւն. ունի զմի սեղան պատարագի կիսարոլորակ առանձին կամարաւ 'ի ներքոյ արևելեան կա-

---

(1) Մարմաշէն կոչեցեալ վանք, է 'ի դիւղն Ղանլիճայ ասացեալ, յեզր Ախուրեան գետոյ 'ի Շիրակ 'ի հիւսիսոյ Ալէքսանդրապոլու։

մարի որ 'ի վերայ երկուց առաջնոցն որմասեանց. լայնութիւն ունելով տասն քայլ ըստ ղրից սեղանոյ Անւոյ կաթուղիկէին սրբոյ։

Ի կիսաբոլորակ ղիրս անդ սեղանոյն յետուստ խաչկալին են կիսամարդաչափ բարձրութեամբ՝ եօթն պատուհանք յորմն, կամարաձիգ և սիւնազարդք 'ի փոքրիկ դրութիւնս իւրեանց. յորոց 'ի գլուխս է ուղղաձիգ շրջանակ ծաղկանց միւսիոնն քարամբք. և 'ի ներքուստ նոցա կամարք ըստ գրչխոցն՝ այլ ոչ ծաղկենկարք։

Ունի զերկուս խորանս յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն, որոց դրունք բացեալ են ստորև քան զայն. յորս իջանեն 'ի սեղանոյն առանձին սանդղովք, որոշ եղելովք 'ի սանդղոց սեղանոյն. զի ա-րևելեայ երկոքին որմասիւնքն փակեալ՝ են յետուստ զառաջս դրանցն խորանաց. և միջոցք ընդ դրունսն և ընդ որմասիւնս բաժանեալ գոլով 'ի միմեանց, 'ի բարձրութեան անդ արկեալ են այլ կամարք նեղսագոյնք. որովք միացեալ է սիւնն ընդ որմոյն. և 'ի գլուխս նեղսագոյն կամարացն 'ի միութեան անդ բացեալ են փոքրիկ դրունք քառակուսի, ընդ որս վերնայարկք խորանացն, և եկք 'ի տանիս Եկեղեցւոյն։

Զորեքին որմասիւնք Եկեղեցւոյն զձև ունին յար

և նման սեանց կաթուղիկէ Եկեղեցւոյն 'ի խորշս հնգեակ անկեամբք և կրկնակամարօք. յորոց վերայ հաստատեալ գմբէթն կարի շքեղ բարձրութեամբ չորիւք լուսամտօք։

Յորմն արևմտեան են այլ երկու փոքրիկ որմասիւնք, կրելով 'ի գլուխս իւրեանց զնեղսագոյն կամարս ստոր քան զչորեսին հանդիպահայեացսն 'ի ներքոյ կաթուղիկէին. որով սակաւ ինչ ընդարձակեալ յետին դաս ժողովրդեան։

Այս հոյակապ Եկեղեցի Մարմաշէն ունի 'ի դեղեցիկ դիրս իւր զմի դուռն միայն յարևմտից. և զկրիս լուսամուտս՝ մի 'ի սեղանն, և զերկուս 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ։

Կաթուղիկէն արտաքուստ է կարի հրաշակերտ և սիւնազարդ 'ի շրջապատն իւր, անկիւնաւոր կամարաձգութեամբք 'ի գլուխս լուսամտացն. զորոց զնմանն չունին այլ Եկեղեցիք Շիրակայ։

Ըստ սմին օրինակի է և շրջապատ Եկեղեցւոյն նոյնպէս խորանարդ սիւնազարդութեամբ. և շրջանակք լուսամտացն ըստ ամենայնի դրուագագործք և քերուբաքանդակ։

Սա ևս ըստ Հատիճոյ Աստուածածնին՝ ունի արտաքուստ յարևելից, 'ի հարաւային և 'ի հիւսիսային որմունս՝ զբարձրադիր խորշս ծոցացեալս

հաւասար բարձրութեանց որմասեանց որ 'ի ներքուստ 'ի մէջ Եկեղեցւոյն՝ գեղեցիկ կամարաձարդութեամբք. իսկ շրջանակք եզերաց տանեաց տաճարին համակ են մանրածաղիկ նկարք։

Ժամատուն փոքրիկ կառուցեալ 'ի վերայ չորից ութանկիւնաւոր և միապաղաղ սեանց՝ յառաջոյ արևմտեան դրան տաճարին. որոց այժմ միայն ներքնախարիսխք և կիսակործան սիւնք տեսանին անկեալ առ տեղեաւն, որպէս և որմասիւնքն չորեքին 'ի նորոգ շարուածս շրջապատ որմոցն զառաջեաւ եկեղեցւոյն 'ի ներկայ բնակչացն։

Առ դրան Եկեղեցւոյն երկուստեք գոն տապանք ենջեցելոց, յորս արձանագիրն հիւսիսակողման վկայէ լինել և գերեզման Վահրամայ իշխանին Պալհաւունւոյ, նախկին հիմնադրի Եկեղեցւոյս. և առ նմա յետոյ ուրեմն ամփոփեալ մարմին Խաչիկ Մագիստրոսին՝ եղբօր տէր Գրիգոր Արհի Եպիսկոպոսին. որ 'ի զարմէ Իշխանին Պալհաւունւոյ ծագեալ, յետ իբր հարիւր ինն տուն և վեց ամաց իշխանութեանն, վերստին նորոգեաց զսուրբ ուխտն Մարմաշէն այն է, յամի Տեառն 1225 (ՈՀԴ.) բայց զի՝ չունին տապանագիրս և ոչ մին 'ի նոցունց, փասն այն և անյայտ մնայ գերեզման Պալհաւունի Իշխանին։

Իսկ մարմին Սոփիա անուն կնոջ Վահրամայ, դստեր Տիգրանայ Հայոց Մարզպանի՝ տեառն Անձևացեաց Վասպուրականի, գտանէր ամփոփեալ մերձ 'ի վերի վանքն ասացեալ յարձանագրին՝ յայժմեան վերի փոքրն Ղանլիճայ, կոչեցեալ սուրբ Ստեփաննոս, ըստ նոյն արձանագրին վկայելոյ. զոր և տապանագիր գերեզմանին՝ ունէր օրինակ զայս։ "Այս հանգիստ է Սոփիա աղախնոյ Քրիստոսի կնոջ Վահրամայ Պալհաւունի Իշխանաց Իշխանին դստեր Տիգրանայ Հայոց Մարզպանի տեառն Անձևացեաց մեծին Վասպուրականի. կիսօրեայ առ Աստուած փոխեալ Թաղեցայ. և թողի զաւակս իմ տրտում. աղաչեմ յիշեսջիք զիս, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. 'ի ՆԿԴ. թուին"։

Այլ զայս տապանաքէմ յամին 1824՝ փոխադրեալ անտի յայժմեան ներքին Ղանլիճայ գիւղ, եդեալ են 'ի վերայ Պօղոս անուն ուրումն քահանայի վախճանելոյ անդէն։

Ոմանք 'ի գերեզմանացն որ առ դրան Մարմաշինոյ, ունին զյայտնի տապանագրութիւնս ըստ այսմ։

"Այս հանգիստ է Ապուղամրի որդւոյ Մագիստրոսի . . "որ երևի Հայր Գրիգոր արհի Եպիսկոպոսի՝ Նորոգողն տաճարիս 'ի թուին որպէս ասացաք՝ ՌՀԴ։

"Այս է Հանգիստ Ղա . . . իս որդւոյ Ապուշամրի" . . . Եւ այս երևի՝ եղբայր Նորա։

Ի վերոյ քան զայսոսիկ դամբարանս 'ի Հիւսիսակողմն դրան տաճարին գոյ խաչ մի փոքրիկ փորեալ 'ի վիմի՝ յորմն. յորոյ 'ի ներքոյ՝ "Թիւ ՆՀ. Ես Մատաթէս կանգնեցի"։

Ի Հիւսիսոյ և 'ի Հարաւոյ մեծի տաճարին որպէս ասացաք 'ի վերն՝ են երկու փոքրիկ Եկեղեցիք կոփածոյ քարամբք՝ և սրածայր կամարուղիկեփք. որոց քարինք որմոցն արտաքուստ վերուստ 'ի վայր քակեալ յայլազգեաց, բարձեալ են այլուր. յաղագս որոյ և չգտաւ արձան յիշատակի յերկոսին և ստ

Ի շրջապատս Եկեղեցւոյս չեղև նշմարել մեզ զՀետք ինչ մենաստանի, որ եղեալ է ըստ արձանագրին վկայելոյ՝ "Վանք քահանայից կրօնաւորաց Հաճոյացելոց Աստուծոյ, առ 'ի ընուլ զպէտս կարևորս զիւրեանց և զեկեցաց" ուր և վանահայր լեալ յաւուրս մեծի առն Վահրամայ՝ սուրբ Հօր Երեմիայի և Սոմեթենեսի Նորին յաջորդի։

Արձանագիրք շինութեան և նորոգութեան Մարմաշինոյ ուխտին, որք առ մեզ ևս անեղծանելի կան յորմունս Նորա՝ վկայք նախնի փառաց և Հարստութեանն, և ինչ ինչ յիշատակատուաց. ևս և աւերանացն և ամայութեան ըստ ժամա-

նակին բերման, են ամենայնն այսոքիկ ըստ այսմ կարգի։

Աջյանաբերք շինո-ընկան սրբատեղաց 'ի վերայ հարաւայնն որմոյն։

"Շնորհիւն Աստուծոյ ես Վահրամ իշխանաց իշխան և Անթիպատ Պատրիկ որդի Գրիգորի Իշխանի Հայոց մեծաց, 'ի ցեղէ Պալհաւունի և 'ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի. որ յաղագս 'ի Քրիստոս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ և զտիեզերական ուխտս Մարմաշէն, սկսեալ 'ի ՆԼԷ. թուականին Հայոց յաւուրս Սմբատայ որդոյ Աշոտոյ Հայոց թագաւորի, մինչև 'ի ժամանակս Յովանիսի որդոյ Գագկայ Հայոց Շահնշահի առն իմաստնոյ շինողի և խաղաղարարի։ Եւ 'ի թուականիս Հայոց ՆՀԸ. եւ կատարեցաք մեծաւ ջանիւ և բազում ծախիւք ես և մայր իմ Շուշիկ Հայոց Տիկնաց Տիկին, և եղբարք իմ Վասակ իշխանաց իշխան, որ նահատակեցաւ 'ի Թուրքաց պատերազմի, և Ապլխարիպ Հայոց Մարզպան և մանուկն Համզէ. որք էաք ամենայն տամբ և տոհմիւ հաւատարիմք տերանց մերոց. և նահատակեալ 'ի վերայ տանս Հայոց աշխատութեամբ և արեամբ մեր և որդոց մերոց և գանձուց ստատու-

թեամբ։ և ամենայն հնարիւք խնդրէաք զխաղաղութիւն աշխարհի և զհաստատութիւն եկեղեցեաց. շինեցաք և այլ բազում եկեղեցիս և վանորայս. բայց զտեղի հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաք և լիացուցաք ամենայն գոյիւք, լերամբք և դաշտաւք. աւանդեցաք 'ի սա գեղս և ագարակս Գանձագինս զԲաղարանի գեղ, և զիւր ագարակն. զԳողիսն, զՊորտանգն, զՍբրադէճ (1) և զԱպատաղաստմանէս և զԵղնկայն. 'ի յԱւշականի այգիք և երեք ջաղաց և երկու ջաղաց 'ի Գողս. 'ի յԱշտարակի այգի, 'ի Կարբոյ դաշտի այգի, 'ի Սերկեւլի այգի, 'ի Վժան այգի (2) 'ի Մրենի՝ այգի, 'ի յԱնի տներ և կղզականք. և զարդարեցաք զսա ամենայն կազմութեամբ 'ի յիշատակ յաւիտենից մեզ և որդոց մերոց։ Եւ կարգեցաք 'ի ձեռն սուրբ հաւր Երեմիայի և որ զկնի յաջորդեցաւ Սոմթենէս նորին որդիացեալ. Եւ փոխարէն հատուցման ընկալեալ մեր 'ի ժառանգաւորաց սուրբ Ուխտիս տարին Զ. քառասունք անխափան

---

(1) Ի տպագրեալն Ս. Հոր Շահխաթունեան "զԱրադէճ։

(2) Զի որոյքն ի յՕշականայ եւ մինչ ցթիւն 2. են յԱրագածոտն գաւառի, եւ անտի ի Մրենայ եւ ցվերջ ի Շիրակ։

մինչև 'ի գալուստն Քրիստոսի։ Արդ եթէ ո՞ք 'ի մերոց կամ յաւտարաց ով ո՞ք (1) որ զմեր տուրս 'ի սուրբ ուխտէս պակասեցուցանէ, կամ հայր որ զմեր ժամն խափանէ, ինքն որոշեալ լիցի 'ի Քրիստոսէ. և դատողն Նորա սատանա լիցի. և մի՛ տեսցէ զփառս Աստուծոյ. իսկ ոչք հաստատուն պահեն զաւանդս մեր, աւրհնեալ եղիցին։

Մեր՝ ոչ՝ անանգիրն զինուորեան 'ի նոյն հաստատուն 'ի վերայ յիշեալ հարատային որմոյն՝ յարեամտոպն կոյս։

"Ընորհիւն Աստուծոյ ես Մարիամ Ափխազաց եւ Հայոց թագուհի դուստր մեծին Սենեքարիմայ եւ թոռն Գագկայ Հայոց արքայի որ ետու զՑարուս 'ի սուրբ և 'ի տիեզերական ուխտս Մարմաշէն առաջնորդութեամբ հաւր Սոսթենէսի վասն Գագկայ իմ պապուն մեղաց թողութեան եւ Կատոյին իմ հանկանն. եւ հատուցումն բարի ընկալայ 'ի սրբոցս զսեանն Եկեղեցին (2). զսուրբ Պետ-

(1) Ի տպա. Շահխաթունեանի դնի, աւադ։

(2) Սեան Եկեղեցի սուրբ Պետրոս կոչեցեալ, երևի լինիլ միումն ի կողմնական աստարացն փոքունց, յաղագս սիւնածեւ երեւելոյն երկուստեք մեծի Եկեղե-

րոս 'ի Քրիստոս պատարագաւ զտարին ողջոյն Կա-
տային իմ Հանկանն մինչև 'ի գալուստն Քրիստոսի։
Արդ եթէ ոք 'ի մեծամեծաց կամ ի փոքրունց 'ի Հա-
յոց կամ 'ի Վրաց՝ որ այս գրոյս հակառակ կայ
եւ զիմ գիւղն զՏարուս 'ի յայս ուխտէս հանէ,

ցուոյն. յորոց Հ. Շահխաթունեան հաւանական համարի Մարմարաշէն անուանակոչել մեծի Եկեղեցւոյն. բայց, որպէս ոչ ցուցանեն արձանագիրք զսոյն, նոյնպէս եւ երկոքին կողմնական տաճարքն փոքրիկք ոչ տան զհաւանական կարծիս յինքեանց այնպէս անուանակոչելոյն. զի հետաքրքրական մտաց այս է հաւանական, եթէ յանուն ճարտարապետին իցէ կոչեցեալ Մարմաշէն, ըստորում եւ այսմ կարծեաց համաձայն գոյ բանք արձանագրին վերանորոգութեան. որ ստորեւ. ուր որպէս երեւի, վերանորոգողք Եկեղեցւոյն գոլով յազգէ եւ սերունդք Վահրամայ հիմնադրին, յետ վերանորոգութեան իւրեանց, անուանեն զեկեղեցին Մարմաշէն, Տիրաշէն, իբրու ի տեարց վերանորոգեալ։ Այլ ի վերայ այսր ամենայնի, լաւ եւս էր նմին իսկ Վահրամայ կամ զիւրաշէն եկեղեցին կոչել Վահրամաշէն, եւ յանուն որբոյ ուրումն կառուցանել զայն, որպիսիք գոն եւ այլուր, Վասակաշէն, Համամաշէն, եւ կամ զբացատրութիւն Մարմաշէն

ինքն եկցէ 'ի կենացն Աստուծոյ եւ պարտական իցի արեանն Քրիստոսի եւ մի՛ տեսցէ զփառս Աստուծոյ. իսկ որ հաստատուն պահեն զաւանդս մեր, աւրհնեալ եղիցին"։

Աբյանոփիր վերանորոգողն Մարմաշենոյ՝ յորմէ հիւսիսային արտաքոյս։

"Ի ժամանակս բարեպաշտից եւ Աստուածասիրաց պատրոնաց Ամենաբակ Իւանէի եւ Մանդատոր

ուխտին յաւելուլ յարծանագիրն, եւ չծանրաբեռնել ի վերայ հեատաքրքիր յետագային, զընդունայն վէճս այսպէս կամ այնպէս անուանակոչութեան Եկեղեցւոյն։

Իսկ որք ակնարկեն Մարմարաշէն կոչել զՄարմաշէնն, հեռի են ամենեւին ի մտաց հիմնադրին եւ նորին արծանագրութեանն. զի ոչ միայն չիք ամենեւին ի նմին եկեղեցւոջ մարմարոնեայ շինուածք, որպէս նոքին կարծեցին, այլ եւ չիք եւ ոչ մի քար մարմարոնեայ ի շինուածս եւ յորմունս նորա. եւ ոչ իսկ հանք մարմարոնեայց լուեալ ցարդ եւ նշմարեալ ի շրջապատս եւ ի մերձակայս նորա։ Եթէ լինէր, ապաքէն Տէրութիւնն Ռուսաց արդէն վաղուընմն էր բացեալ յօգուտ արքունի, թող զԱղեքսանդրապօլսոյ լա լաքացիս զեռանդունս ի սէր շինութեանց։

Թախուցէ Շահանշահի, հրամանաւ սոցին վերըստին նորոգումն եղև հրաշափառ տաճարին Աստուծոյ, Մաւրս լուսոյ Կաթուղիկէիս Մարմաշինոյ, 'ի ձեռն որդոյ Ապուղամրի Մագիստրոսի տէր Գրիգորոյ արհի Եպիսկոպոսի և հարաղատի իմոյ Խարիսին թոռանց Վահրամայ Իշխանաց իշխանին, զարմից և շառաւիղին սրբոյն Գրիգորի շինողի 'ի հիմանց մեծաւ տենչմամբ եւ յուսով զսա վասն բազմագումար քահանայից, եւ պարգևեալ արդիւնս յոլովս գիւղաւրայս, այգեստանս կուղպականի եւ ջաղացանի, որ եւ ցուցանէ իւր արձանագիրն մի ըստ միոջէ. եւ փարթամացուցեալ ամենայն գոյիւք առ 'ի լնուլ եւ առաւելուլ զպէտս կարևորս զիւրեանց եւ զեկաց. եւ ժամանակս ոչ սակաւս, զի աւերեալ էր յանաւրինաց եւ զվանքս գեղ արարեալ եւ զկաթուղիկէս բերդանման ամրացուցեալ, եւ կայր 'ի խաւարի եւ 'ի սգաւորութեան զրկեալ յամենայն գոյից մինչև յաւուրս յայսոսիկ։ Իսկ 'ի ՌՀԴ. թուականիս Հայոց քաջ եւ արի զաւրականն Քրիստոսի սիրելի եղբայրն իմ Խարիսին իմով կամակցութեամբ խորհուրդ բարի 'ի միտ արկեալ աղատել զսա 'ի տղմուտ եւ 'ի զաղիր մթնաղգածութենէն, հաստուցանել նախկի փառաւորութեանն, հանեալ

արտաքս զշինականն, եւ եղև բնակարան սրբոց քահանայից եւ կրաւնաւորաց հաճոյացելոց Աստուծոյ, զարդարեցաք զսա սպասիւք պայծառաձգեստիւք սրբութեամբք ոսկեղէն և արծաթեղէն հին և նոր կտակարանաւք եկեղեցականաւք, և ընձայեցաք 'ի սմա նուէր զմեր հայրենի գեղն. զԱզատա, եւ որ 'ի վանիցս, հողիս վերայ շինեցաք, եւ անուանի Տիրաշէն. եւ յայսկոյս գետոյն ջաղացանի 5. որ կան 'ի կամրջէն 'ի վայր եւ վեր զիստ զհող եւ զոր ինչ իսկզբանէ ունէին, եւ 'ի քաղաքիս զմեր պապենի հայրենիք եկեղեցին զսուրբ Ստեփաննոս բոլոր ամենայն ժողովրդեամբն, եւ երկու այգի 'ի Մարմէտի որ 'ի Նախնեաց մերոց 'ի մեզ էր հասեալ. եւ միաւորեցաք զվերի վանքն մեծ վանիցս իւր ամենայն ստացուածաւք եւ լեցի հրամանաւ միոյ Առաջնորդի. մինչ այս առ այսչափ, կատարեցաւ առ ժամայն գեղեցկագեղ եղբայրն իմ Խարիսի Մագիստրոսն գովեալն յամենայն լեղուաց մարտիրոսացաւ 'ի պատերազմի անաւրինաց, եւ միայն մնացի ես Գրիգոր եղկելի եւ զրկեալ 'ի նմանէ, զմարմին նորա բերեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ կաթուղիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վահրամայ իշխանի, եւ փոխարէն հատուցին սպասաւորք սո-

բա ընդ մերոյ արդեանցս զոր արարաք, զԿաթուղիկէիս զաւագ խորանին պատարագ յանուն Նահատակին Քրիստոսի Խարիսին կատարել յամենայն օր իսկզբանէ տարոյն մինչև ցկատարումն տարոյն յայսմ հետէ մինչ 'ի ծագումն որդոյն Աստուծոյ. որ ոք խափանէ կամ շորթել ջանայ յընչից եկեղեցւոյս, որոշեսցի 'ի փառացն Աստուծոյ եւ զրկեսցի 'ի մշտնջենական կենացն. կատարիչք գրելոցս աւրհնեսցին յԱստուծոյ եւ 'ի սրբոց նորա յոգի եւ 'ի մարմին"։

Անդանաւանդ 'ի ճակատ դրան հիւսիսակողման խորանին։

"Ես տէր Գրիգորս տեառն Սարգսի ետու զիմ սուրբ նշանս 'ի սուրբ ուխտս Մարմաշինի. և փոխարէն հատուցման զԼարդեւորին քառասունքն և զԽաչին ուխտաւորէքն, մինչ ես կենդանի եմ, տեառն Սարգսի, եւ յետ իմ վախճանին՝ ինձ. եւ եթէ ոք առաջնորդ որ լինի խափանէ, նզովեալ եղիցի. 'ի սմա կատարիչ գրոյդ աւրհնեալ եղիցին"։

Տէր-Գրիգորենէն Հոգեվանք կոչեցեալ վանաց, որ 'ի Կարս-ային էզր գաւառին Շիրակայ։

Հոգեվանք անուանեալ հոյակապ Եկեղեցի՝ է մեջ 'ի Սօկրմալու գեղջ յարևմտեան հովիտս ստո-

րոտին Արագածու լերին 'ի ձորամէջ վայրի 'ի գաւառին Շիրակայ. կառուցեալ փառահեղ կաթուղիկէիւ կուիածոյ ցարդ ամբողջ 'ի վերայ առուին, որ գայ 'ի գեղջէն, և խոտորեալ 'ի հիւսիս, գնայ ելանէ 'ի Բողաղքեասան կոչեցեալ գիւղ 'ի նոյն գաւառի. և է հեռի 'ի Սօկրթլուայ՝ գրեթէ մի ժամ հեռաւորութեամբ, 'ի լանջս արևմտեան գօտեաց մեծի լերինն, զերես յարևելս ունելով։

Եկեղեցին Հոգեվանք կոչեցեալ յարձանագիրս իւր՝ է անսիւն՝ հաստատեալ կաթուղիկէն 'ի վերայ կամարաց չորից որմասեանց. որք են երեք բոլորակք միակցուրդք ձևացեալ յորմն 'ի վեր մինչև 'ի չորեսին անկիւնաւոր վերնախարիսխն 'ի ներքոյ կամարացն, յորոյ վերայ և կամար մի բոլորակ կողմնակի անկեալ. ունի 'ի վերայ՝ զգմբէթն չորիւք լուսամտօքն։

Արտաքին երևոյթ գմբեթին է միանման անղարդ բոլորակ՝ կարմիր քարամբք. բայց յեղերս գմբեթայարկին՝ քանդակագործ սևերանգ գործեալ. իսկ յարկ նորա՝ խորշ խորշ քարամբք բարձրացուցեալ մինչև ցգլուխն. ուր փոքր մի առ հնութեանն՝ երևին հետք աւերանաց և առանց խաչի, այլ 'ի ներքուստ կարի ամբողջ։

Ունի տաճարն զմի սեղան հանդերձ խորհրդա-

նոցիւ, և զերկուս խորանս յաջմէ և յահեկէ նորա. չորս այլ ևս 'ի չորից կուսէ եկեղեցւոյն են լուսամուտք 'ի ներքուստ լայն ձևացեալք, և արտաքուստ նեղսագոյն բարակ և երկայն. 'ի չորեսին որմունս նորա արտաքուստ են երկու երկու խորշք կիսաբոլորակ կամարօք փոսացեալք յորմն, որոց նմանք տեսանին յոմանս յեկեղեցիս ստորագրեալս 'ի մէջ. հարաւային որմն նորա խոնարհեալ է արտաքուստ. այլ ըստ ներքին մասանց ամբողջ ըստ ամենայնի։

Զերկուս դրունս ունի յարևմտից և 'ի հիւսիսոյ՝ կիսով չափ թաղեալ 'ի փշուածն, որպէս և միջին յատակ եկեղեցւոյն. յորում ճակատք դրանց խորանացն միայն երևին. ընդ որս մարդիկ 'ի ծունկս անկեալ հազիւ մտանեն։ Ի ճակատս երկուցն ևս դրանց զոն փառաւոր և ընդարձակ յիշատակաց արձանագիրք 'ի վերայ միակտուր և կիսաբոլորակ քարանց 'ի ներքոյ կամարաց դրանցն. յորոց և հիւսիսայնոյն յիշատակարան ունի զթբուական 'ի գլուխ գրոցն ըստ այսմ՝։ Թ. ԾԳ. այլ արձանագրութիւնքն բովանդակ գրեթէ եղծեալ յանօրէն ձեռաց. փորելով զտատն մեծ մասամբք 'ի տողավերջս, որպէս 'ի ներքոյ։

"Ի տէրութեան . . . . . .

Ոտ Վարդան . . . . . .
տ է ր և ծ . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . ."

Իսկ 'ի վերայ արևմտեան դրանն արձանագրի՝ գտաւ և անուն վանացս և Նորին Առաջնորդի՝ գուցէ 'ի շինութեանն. և ընթերցաւ ինչ ինչ յեղծեցելոցն՝ 'ի միջավայրին. օրինակ զայս։

" . . . ի Հոգեվանքս . . .
յառաջնորդութեան Հաւր Գէորգայ
տարին գ. պատարագ . . . "

Յորմն արևելեան Հարաւոյ դրի արձանագիր անվերծանելի։

Յէղգրոնքն Սէօկի-ն- առ-ատէալ գէղջ, և որ առ-նվաս- Իւրայրին Հուպտիքլաս-ն 'ի Շէրակ։

Սէօկիւթլու (հին անունն անյայտ) գիւղ 'ի գաւառին Շիրակայ՝ անկանի յարևմտեան սահմանս լերին Արագածու ընդ կողմն Շիրակայ Հարաւային մասին 'ի լեռնամիջի. յորում՝ արևմտեան և արևելեան ըլուրք տարածին աղխաղխեալք մինչ ցՀա-

բաւային եղերս դաշտավայրաց գաւառին, որոց ծայրք սկզբնաւորին 'ի Հարաւային արևմտեան ստորոտէ լերինն. յոր մերձ են Ատիեաման և Մաստարայ 'ի Հարաւոյ այսր գեղջ։

Գիւղն կարի ընդարձակ անկեալ 'ի լանջս արեւելեան բլրակին կցորդ եղելումն աղխաղնք բլրոց, որք ձևացուցանեն զերկայնանիստ լեռնադաշտս արտատեղեաց նոցա, աստանօր 'ի վեր ընդ փոքրիկ ձորակ բլրակին 'ի բարձուէ գեղջն, է քարայրն մեծ, զոր շրջապատեն մեծամարմին կարմիր քարինք, յորում և բղխէ աղբիւրն ականակիտ ընթանալով խոխոջմամբ ընդ գիւղն 'ի վայելս գիւղականացն և յարբումն անդաստանաց նոցա։

Այսմ Քարայրի զանուն տան բնակիչքն՝ Լուսաւորիչ, առ գոլոյ 'ի քարինս ոմանս 'ի նմին՝ ձևակերպութեանց խաչաց անտաշ և բիրտ փորուածովք. 'ի միջակիտի քարայրին կանգնեալ են վեց թզաչափ բարձրութեամբ բոլորշի քար սիւնաձև, յոր մածուցանեն զմոմ, վառեն և խունկ առ նովաւ ծխեն. իբր թէ Լուսաւորիչն Գրիգոր անդ իցէ աղօթեալ կամ ճգնեալ, յորում դնք առաւել բնակին քան Լուսաւորիչն. յոր սակս և 'ի ներքոյ խաչին որ փորագրեալ 'ի վերայ սեպագ'նալ ապառաժին կախելոյ զգլխոյ սիւնակին,

յետինք առ խարբալելոյ (զբնակիչսն) զոամիկն, փորագրեալ են սուրբ գրիգոր անունս անարհեստ գրչաւ։

Մինչև ցերբ Հայաստանեայք կուրօրէն այսպէս զհաստատուն հաւատս քրիստոնէութեան նսեմացուցանեն 'ի քարինս և 'ի ծերպս քարանձաւաց, ըստ թշլտուութեան Առաջնորդաց, և 'ի հնարաւոր անձնական շահուցն պէտս, զորոց զգործս ահա՛ ես լռեմ։

Տէղագրութիւն Մակարայ կոչեցեալ վանացն, առ էջ Մահմատպէտաղ ասացեալ գեղջն 'ի Հարաւային մասին Շ Էրուկոյ։

Մակարայ վանք կոչեցեալ մենաստան գոլով 'ի վերոյ քան զՄահմուտճուղ գիւղ 'ի ստորուստս Արագածու յոտն ձորակին որ 'ի հովտացն ինչանէ ընդ զառիվայր գեղջն, է կառուցեալ կոփածոյ քարամբք գմբեթայարկ վայելուչ կերտուածովք. Եկեղեցին ունի զմիջին լայնութիւն տասներեք քայլ, և զերկարութիւն՝ տասնեւին. և զերկուս խորանս կից սեղանոյն յաջմէ և յահեկէ նորա։

Կից արևմտեան դրան տաճարին՝ է փոքրիկ ժամատուն, ոյր որմն հիւսիսային կողման միայն

երևի կիսով չափ, իսկ ամբողջ շինուածն հիմն 'ի վեր տապալեալ։

Յորմունս տաճարին գտան ինչ ինչ արձանագիրք որ եղծեալք և որ անվերծանելի, յորոց զայսչափ և եթե եղև հնար առնուլ 'ի գիր։

Ի ծակոտ ոչխարանոցն դրսանն։

"Կամաւն Աստուծոյ ես Եղբայր անուն ետուզիմ հայրենի այգին, զԴանիէլեանց հողն որ յԱղին տան 'ի սուրբ սիօն Մակարավանից յառաջնորդութեան Վարդանայ և տէրութեան տեղւոյս Յովհաննէս միակեցի. և սպասաւորք սուրբ ուխտս սահմանեցին յամէն տարի պատարագել Զ. օր. նոր կիւրակէին շաբաթ աւրն Գ. ինձ. և ահաղուանն աւր Գ. ևթէ ոք 'ի մերոց կամ 'ի յաւտարաց խափանէ, պատժին յԱստուծոյ, կատարիչքն աւրհնին 'ի Քրիստոսէ"։

Ի ծակոտ ոչխարանոցն խորանին։

"ՆԾ թուականութեանն Հայոց 'ի Հայրապետութեան տեառն Սարգսի Հայոց Կաթուղիկոսի. և 'ի թագաւորութեանն Գագկայ Շահանշահի, ես Սահակ հայրապետ . . ."

Յեպոտապ խորանին 'ի վերայ ապրեալեան ոգմոյն ապարեն։

"Կամաւն Աստուծոյ ես Հայր Վարդան եղէ ... Հին շինութեան սուրբ ուխտիս, և բաղում աշխատութեամբ շինեցի զվանքս, աղաչեմ զքնակիչդ զիս և զծնողս յիշեցէք 'ի տէր"։

Սարկաւագրութիւն Եկեղեցեաց ինչ յոտն Բրազաձոր։

Տեղագրոնկանոնք Եկեղեցոյնթագանոյ։

Մեծ Եկեղեցին Թաղնայ Կաթուղիկէ անուանեալ յարձանագրութիւնս իւր, այսպէս ունի զներկայ դրութիւն իւր։

Կառուցեալ է 'ի հիւսիսոյ գեղջն 'ի տափարակ վայրի 'ի կարկառս քարանց՝ կարի մեծադիր և խաչաձև. համակ սրբատաշ քարամբք և քանդակագործութեամբ 'ի դուխս լուսամտաց և 'ի շրջապատս տանեաց. յարևելից 'ի վերայ սեղանոյն ունի զերիս լուսամուտս 'ի կիսաբոլորակի անդ. որ է արևելեան թև խաչաձև տաճարին, և երկոտասան քայլ լայնութեամբ. որ արտաքուստ երևի

բրգաձև. այսու նմանութեամբ են կողմնական թեք եկեղեցւոյն բաց 'ի բոլորակ երկուց լուսամտաց, զորս արևելեանն միայն ունի 'ի վերոյ քան զկամար սեղանոյն, և նոքին՝ զմի մի և եթ։

Կամ թուղթիկէ սեանց կառուցեալ է 'ի վերայ չորիցն ունելով զերկոտասան լուսամուտս, այժմ անկեալ, բաց 'ի կողմանէ արևելեան հիւսիսոյ, յորում են երեք լուսամուտք խախուտ և քայքայեալք. ունի զերկուս խորանս երկուստեք սեղանոյն, և զհինգ դրունս, զերկուս յառաջին դասու և զերկուս 'ի յետնումն 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ. և զմի՝ յարևմտից խոնարհ քան զնոսա, 'ի վերայ այսր դրան են չորք մեծ լուսամուտք, յորոց 'ի գլուխս հինգ բոլորշիք ընդ կամարաւն 'ի ներքուստ՝ այսու ձևով $\overset{0}{0}\overset{0}{0}\overset{0}{0}$. իսկ 'ի դասու կանանց կամ յերրորդ բաժնի եկեղեցւոյն՝ չորք չորք լուսամուտք յերկոսին կողմանսն, և յարևմտեան որմն՝ մի մի մեծադիր յաջ և յահեակ դրանն, ունելով 'ի գլուխսն՝ զմի մի ևս բոլորշիս. ընդ այսոցիկ ունի և զերկու լուսամուտս յարևելից։

Հարաւայինն հանդերձ արևմտեան որմով անկեալ է 'ի հիմանց մինչև ցգլուխ արևմտեան դրանն 'ի 1840 ամի 'ի մեծի շարժին։

Զորեքին կամարքն սեանց, յորոց վերայ բոլորակ

ընդարձակութիւն գմբեթին. են հաւասար բարձրութեամբ. իսկ կամարքն կողմնականք որք իջանեն 'ի սեանց անտի դէպ յորմունս, 'ի թեւս եկեղեցւոյն՝ են խոնարհ քան զայնս իրրու զգպիանեայ վանացն 'ի Վաղարշապատ։

Գտան ինչ ինչ արձանագրութիւնք 'ի վերայ սեանցն, յորոց սիւնն առաջնոյ դասուն 'ի հարաւոյ՝ զիր ունելով յիշատակի, ունէր և թուական ըստ այսմ։

"ՄԼԲ. թուականութեան". և մնացեալքն սնվերծանելիք. (տես յԲ. հատորի Հ. Շահխաթունեան. եր. 51)։

Մ՝ասուրայ

Մ՝աստարայ (1) գիւղ է 'ի սպառուածս արևմտեան բաղկաց Արագած լերին, 'ի ծոցամիջի բլրոցն բարձանց աղխաղխելոց յարևմտից և 'ի հիւսիսոյ

(1) Մաստարայ անունս, նշանակէ Մասն սուրբ. զի որպէս աւանդութեամբ հասեալ է առ մեզ, սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ ի բերելն ընդ իւր ի Կեսարիոյ զմասունս Ս. Յովհաննու, մասն մի ամփոփեալ է անդէն, յորոյ վերայ կառուցեալ է Եկեղեցին յանուն սրբոյն Յովհաննու. եւ գիւղն կոչեցեալ Մասուրայ։

գեղջն. որոց սոորուք աւարտին 'ի տաւիարակ դաշտավայրն երկայնեալ մինչ ցտին Ախուրեան գետոյ 'ի հարաւային ծայր Շիրակայ գաւառին. բաց որոյ այս գիւղ Մաստարայ յաւէտ անկանի 'ի հարաւային մասին Շիրակայ, քան յԱրագածոտն. քանզի գրեթէ վերջացեալ իսկ է յարևելից նորա՝ ոտն Արագածու, ուստի սկսեալ են աղխաղիս բլրոցն իրրև գոտիք, որպէս ասացաւ, մեծի լերինն, որով և առաւել է մերձ յԱխուրեան, քան յԵրասխ։ Իսկ դաշտավայրն տարածեալ յարևմտից գեղջն յԱխուրեան՝ է արտաւոեղի Մաստարայ գեղջ։

Եկեղեցի սորա կառուցեալ է 'ի միջավայրի գեղջն, անուամբ սրբոյն Յովհաննու Կարապետի, բոլորակ խաչաձև. ունի գմբէթ ընդարձակ հաստատեալ 'ի վերայ կամարացն թևոց, զի չունի զսիւն. և 'ի նմա ութն լուսամուտք, չորեքին թև եկեղեցւոյս արտաքուստ են բրգաձև, և ունին զմի մի լուսամուտս, իսկ շրջապատ տանեացն՝ հաւասարաչափ բարձրութեամբ, և շրջանակաւոր դրուագագործ քարամբք, 'ի մանրագոյն բոլորակ խորշս փորեալք։

Կամարուղիկէն լայնանիստ և բարձրաբերձ 'ի բոլորշութեան իւրում՝, է անկիւնաւոր. և ընդ մէջ անկեանցն՝ ութն խորշք ծոցացեալք մինչ 'ի վեր-

ջին շրջանակն, յորմէ և 'ի վեր՝ աւարտեալ է գմբէթն անխաչ։

Արևմտեան դուռն եկեղեցւոյն որ շարեալ է յաւուրց պարսկային իշխանութեան. և առ նոքօք պատնէշ ամբարձեալ յարևելից ընդ հիւսիս, ամբարտակ բարձր որմոյն համակ 'ի կուիածոյ քարանց՝ կայ կիսակործան կանգուն, և 'ի հիւսիսոյ ցարևմտեան թևս եկեղեցւոյն հիմունք պատնիշացն ցվերին կամարս արևմտեայ դրանն կրաշաղախ կան մնան. նոյնպէս և մարդաչափ բարձրութեամբ պատնէշն 'ի վերայ տանեաց՝ շրջապատ զկաթուղիկէին մնան կանգուն ցարդ և մնասեալ են շինուածոց եկեղեցւոյն ուրեք յանկիւնսն։

Զորս յարձանագրութեանց անյիշատակ թողու Հ. Շահխաթունեան, մեք առնումք աստէն 'ի նիւթ ստորագրութեան Եկեղեցւոյս։

Ի ճակատ արևմտեան դրանն 'ի գլուխ լուսամտին առանձին կամարաւ, ուր երևի անուն կառուցանողի տաճարիս՝ 'ի մէջ եղծելոցն տառից. յորոց 'ի միջավայրին փորեալ են խաչ ծաղկանկար, ըստ այսմ.

"Աստուծոյ Աջովն . . . . . .
Գրի զոր թոռն Վասակայ շինեցաւ.

ասպաւէնս . . . . . .

փրկել զԳրիգոր . . . . . ."

Ի ճակատ հարաւային դրանն՝ ըստ այսմ "Յամս տեառն Թէոդորոսի Գնունեաց Եպիսկոպոսի շինեցաւ Աստուածածին տունս քաւել զԳրիգոր անարժանս"։

Ի բարձրութեան արևմտեան թև եկեղեցւոյն, ուր գրեալ է արձանագիրն Գոհանամ զԱստուծոյ 'ի ներքոյ սորին դնի արձանագիր ինչ հանդերձ թուականաւ. օրինակ զայս. Ամաց ամ տեառն ՅԺԳ. նաւակատիք արբոյ Եկեղեցւոյս 'ի յիշատակ Եպիսկոպոսիս։

Ի ներքոյ սորին՝ արտաքոյ յառաջ բերելոցն 'ի Հ. Շահխաթունեանցէ, դնի և այս արձանագիր մեծ, թողեալ 'ի նմանէ։

"Ի ՆԾԹ. թուականութեան եւ 'ի Հայրապետութեան տեառն Սարգսի Հայոց Կաթուղիկոսի շնորհիւն Աստուծոյ կամ եղև ինձ Գագկա Շահինշահի որդոյ Աշոտոյ՝ թողուլ զՄաստարայ հակին զաւելորդն ԶՌ. և ածի ԵՌ. վասն կենաց անձին իմոյ, եւ որդոց իմոց, որ չկարէ ոք աւելի քան զայս առնուլ յորդեաց իմոց կամ 'ի թոռանց. և եթէ առնու ոք արծաթն այն, եղիցի նմա որպէս զարծաթն յուդայի մատնչի խեղդեալ 'ի կո-

բուստ, եւ յամենայն արժանաւոր սրբոց. եւ ի սրբոյն Գրիգորէ Նշուշեալ եղեցի. եւ մեղաց պարտական առաջի Աստուծոյ։

Ի Նէրսէսայ ասին գէր Յոնական։

ՊԹՐԼԼ
ՕՍՏԱԿ

Տեղագրութիւն Եկեղեցւոյն Ատիեամանու գեղջն։

Եկեղեցին Ատիեամանու անուանակոչութեամբ սրբոյն Գէորգայ, է ընդ գեղջն կառուցեալ ի ծործորս արեւմտեան բաղկաց լերին Արագածու, բոլորակ խաչաձեւ քսան և հինգ քայլ երկայնութեամբ ի ներքուստ սկսեալ ի սեղանոյն ցդուռն արեւմտեան. իսկ լայնութիւնն քսան քայլ ի հիւսիսային թեւէ ցհարաւային. գեղեցիկ շինուած՝ յար և նման շինութեան Հռիփսիմեայ վանաց ի Վաղարշապատ. և իւիք ևս գերազանց քան զայն. զի ընդ մէջ բոլորակ թեւոց խաչաձեւ եկեղեցւոյս, ի չորեսին կուսէ ևս են նեղսապոյն բրգաձեւ թեք իրրև ճաճանչ ի թեւս խաչի. ի չորեսին յայսոսիկ բոլորական՝ են զրունք չորից խորանաց որպէս և Հռիփսիմեայն, յարևելից և յարևմտից. ի զրուխս այսոցիկ բրգաձեւ անկեանց եկեղեցւոյն, սե-

ղանոյն և չորից խորանացն՝ 'ի շրջապատս գմբեթին 'ի վերայ տանեացն, են մի մի բաւականաչափ պահարանք ընդարձակ ընդ ամէնն տասն. յորս են գաղտնի ճանապարհք ընդ մէջ իրերաց և յորմունսն 'ի վայր. յորս և մտաք և շրջեցաք։

Տաճարն ունի զչորեսին լուսամուտս, և առ յաւէտ բոլորակութեանն՝ է անսիւն. այլ 'ի վերայ չորից կամարացն՝ հաստատուն կառուցեալ գմբէթն երկոտասան լուսամտօք. իսկ ծայր գմբեթին, ուստի սկսանի գլուխն սրածայր, անկեալ է այժմ. զոր ներկայ բնակիչք գեղջն փայտածածկ արարին։

Ցամենեսին 'ի սոսա չգտաւ արձանագիր և ոչ մի. բաց յանուանէս Գրիգոր, 'ի ճակատ արևմտեան դրանն, 'ի դրուագս անդ կիսաբոլորակ կամարի լուսամտին, գրեալ յիւրաքանչիւր հատուածի՝ մի մի տառ 'ի բարձրութեան անդ որմոյն։

Զունի տեղի աւազանի, որպէս և Եկեղեցին Մաստարայ և այլ այսր կողմանց Եկեղեցիք։

Զարընձի գիւղ. և առ նովաւ Եկեղեցին Հոյակապ։

Զարընձի անուանեալ գիւղատեղի (նախնի անունն անյայտ) է 'ի ծայրի սպառուածի արևմտեան բազկաց Արագածու, ուր հովիտք դալարաւէտք

տարածին ցափն Ախուրեան գետոյ մերձ 'ի սահմանագլուխս Ռուսաց և դաշտին Մաստարայ, մօտ յԱնի քաղաք. որոյ է իբրև ամարանոց. զի յԱնուոյ և այսր յարևելս իւր յայսկոյս գետոյն բարձրանայ դաշտավայրն յոտս մեծի այսր լերին, ուր է աւերակ գեղջ ամայի անջրդի, բայց սիզաւէտ և դաղարավայր. որոյ ջուր 'ի հնումն եկեալ է 'ի Մաստարայ գեղջէ յառուակէն և այժմ՝ անուանեալ Նախավկայի, որ երևի յայտնապէս 'ի լանջս աղխաղխեալ բլրոցն, որք մի 'ի մի կցելով երկարեն և միանան յոտն Արագածու, որք որպէս այլուր ասացեալ եմք, բազուկք համարին լերինն։

Այս ճանապարհ ջրոյ յայն սակս անուանի Նախավկայի, զի 'ի բլուրն 'ի վեր յորոյ 'ի լանջն է առուն և 'ի ներքոյ այնր գիւղն Մաստարայ, զոյ մատուռն անուամբ Նախավկային Ստեփաննոսի հեռաւորութեամբ 'ի Զարընճուոյ իբրև երկուց ժամուց ճանապարհի։

Եկեղեցի գեղջս սրբատաշ քարամբք կառուցեալ է 'ի հիւսիս նորա և է անսիւն. բոլորակ, խաչաձև, փոքրիկ և գմբէթարդ կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարակապ բրգաձև թևոց. որոց կամարք ամբողջ ընդ կաթուղիկէիս. այլ յարկք նոցա խոնարհեալ բաց 'ի հիւսիսայնոյն. արտաքուստ միւ-

օրոնվն քանդակագործութեամբ և վեց լուսամտօք միայն մի մի յարևելեան և յարևմտեան թևեն, և զոյգ զոյգ 'ի հարաւային և 'ի հիւսիսայինեն. յաջակողմն սեղանոյն՝ է մի խորան և մի այլ վերնայարկ 'ի վերայ նորա. որոյ մուտք է 'ի միջոյ ներքնոյ խորանոյն։

Եկեղեցին ունի զերկուս դրունս, զհարաւային փոքր և զարևմտեանն մեծ. 'ի չորեսին բրգաձև թևս նորա են չորք այլևս լուսամուտք, որք որպէս ասացաւ, զեկեղեցին խաչաձև կացուցանեն արտաքուստ, այլ խորանն աջակողման կորուսանէ 'ի հիւսիսոյ արտաքուստ զխաչաձևութիւնն. զի երևի իբրև կցուրդ յորմն եկեղեցւոյն. գմբէթն արտաքուստ է ութանկիւնի ամբողջ տակաւին և ութն փոքրիկ սեամբք 'ի շրջապատսն. որք են օձաձև ոլորածոյք և մանր փորուածովք միւսիոնվն քարամբք. համակ շինութիւն տաճարին է 'ի կարմիր յոկնալ քարանց. յորս գրեթէ յամենեսին գրեալ են առանձին առանձին տառքս մ. ս. գ. ո։ չգտաւ այլուր արձանագիր .ուշատակի. բայց թէ 'ի հիւսիսային թևս եկեղեցւոյն այս ինչ մեծ մասամբք եղծեալ։

"Ես Թամար ծառայ Աստուծոյ, որ ագա . . . յաղաւթս յիշեցէք . . . ։"

Մաղարջուղ գիւղ

Մաղարջուղ գիւղ 'ի բարձրաւանդակ հովտի արևմտեան լանջաց Արագած լերին. 'ի բարձրութեան անդ 'ի վերոյ քան զՄաստարայ. բնակիչք նորա են տունք տասնևհինգ 'ի Բագրևանդայ 'ի գեղջէից Վաղարշակաւանայ գաղթեալք անդ քան երկու ամօք յառաջ, յորում նախ քան զայն չէին բնակութիւնք, այլ ամայի էր գիւղն։

Գոյ գեղջս 'ի հնուց երկու եկեղեցի Ամենափրկիչ և սուրբ Յովհաննէս անուամբ, զորս երևի թէ նորոգ անուանակոչեալ են՝ Առաջին որ և մեծն՝ է այժմ աւերակ արտաքոյ գեղջն յարևելից նորա, յայժմեան գերեզմանոցին, որ և գոյրն, ասեն, 'ի հնուց. և է սագաշէն կոպիտ քարամբք. կարի յետոյ կառուցեալ քան զփոքրիկ գմբէթաւոր եկեղեցին. կիսաբոլորակ կամար խորանին կանգուն կայ հանդերձ հիւսիսային որմով. իսկ մնացեալ շինութիւնն խոնարհեալ այժմ. յորմն հիւսիսային երևին երկոքին որմասիւնք յորոց ձգեալ են կամարք 'ի հարաւկոյս. ուր և մերձ յորմն արևմտեան 'ի վերայ մնացորդ որմոյն երևի որմասիւնն։

Մի դուռն ունի տաճարն յարևմտից, 'ի շրջա-

պատս Նորա յաւերակն անդ երևին տեղիք սե-
նեկաց. այլ ոչ գոյ արձան յիշատակի։

Եկեղեցին երկրորդ ընդ մէջ գեղջն գոլով 'ի Հիւ-
սիսոյ՝ է փոքրիկ խաչաձև և գմբէթարդ. անխո-
րան և անաւազան. ունի մի սեղան և մի դուռն
յարևմտից։

Տեղագրոնին Պոլոդիկէ Եկեղեցոյ Ար-
դոճ Անի։

Հոյակապ եկեղեցի Արուճաւանի յԱրագածոտն
շինեալ 'ի Գրիգորէ իշխանէ Մամիկոնեան, է կարի
մեծ, երկայնութեամբ յառաջոյ սեղանոյն ցդուռն
արևմտեան՝ քառասուն քայլ և լայնութեամբ՝
քսան և վեց. չունի զսիւն յայսմիկ երկարութեան
իւրում. այլ կաթուղիկէն կառուցեալ 'ի վերայ
չորից որմասեանց, որք վերուստ 'ի վայր յառա-
ջացեալք են յորմոյն ընդ մէջ Եկեղեցւոյն իրրև
բ կոտասան ոտք. բաց 'ի չորից կամարացն, յորոց
վերայ կաթուղիկէն, են և այլ երկու կամարք 'ի
Հիւսիսային որմունս եկեղեցւոյն ստոր քան զմի-
ջինն յառաջացեալ նուիրեալ լայնութեամբ ընդ մէջ
եկեղեցւոյն. կամարքն են առ հասարակ երկկարգ,
և 'ի ներքին խարսխաց ցիսարիսան վերին՝ եղերքն
են անկիւնաւորք և միջին վայրն է բոլորշի։

Ի յետին դասու յերկուց կողմանց են երեք կարգ և կամարաւոր լուսամուտք մեծք. իսկ 'ի ճակատս երից դրանցն՝ չորք, երկու մեծ 'ի խոնարհ յաջ և յահեակ կոյս դրանն. և երկու միակարգ և փոքունք 'ի գլուխս դրանցն. երկու երկու յառաջին դասու նոյնպէս յերկուց կողմանց և երեք մեծ յաւագ խորանն, որոյ վէմքարն ցարդ անկեալ առ տեղեաւն, վերնախարիսիք կամարացն են ՝ուչ իբրև այլ եկեղեցեացն դրուագաւորք, այլ հաւասար յորմն բարակ շրջանակօք որոշեալ։ Կաթուղիկէն խոնարհեալ է իսպառ. վասնայսորիկ և ցկէս բարձրութեան դրանցն լցեալ է եկեղեցին քարամ՛ք և կրովք աւերանաց. երկու ևս խորանք 'ի կողմանց սեղանոյն, առ հնութեանն չունի տաճարն 'ի ներքոյ զդրուագաւոր քանդակագործութիւնս։

Հինգ դրունք են տաճարիս մեծի. որոց գառաջեաւ ամբարձեալ են բրգունս ներկայ մահմէտական բնակիչք. և զմին 'ի հարաւոյ միայն թողեալ, ընդ որ լցեալ 'ի ներքս մակաղեն զխաչինս 'ի ձմերան, յապահովութիւն 'ի գաղանաց։

Արձանագրութիւնք եկեղեցւոյս յառաջ բերեալ են 'ի Շահխաթունեանցէ քաղուածովք յիւրումն

ատորագրութեան, զանց արարեալ զբազմօք անվերծանելի եղելովք 'ի մերում տեսութեան։

Այս Կամուրջիկէ Եկեղեցի Արուճ (Թալիշ) աւանի կառուցեալ է 'ի Գրիգոր Իշխանէ Մամիկոնեան յամի Տեառն 671. և է հնագոյն գրեթէ քան զայլ եկեղեցիս եղեալս յԱրցախ գաւառի։